

प्रकरण पाचवे

संदर्भ

ग्रंथांचे

पुनरावलोकन

प्रकरण ५

संदर्भ ग्रंथांचे पुनरावलोकन

प्रस्तुत प्रबंधात आपण वृत्तपत्रांकडून वाचकांच्या बदलत्या अपेक्षा या विषयावर संशोधन करून तत्संबंधी निष्कर्ष व शिफारशी मांडल्या. या विषयाच्या अनुषंगाने संशोधन करताना एक गोष्ट जाणवली ती म्हणजे या पूर्वी या विषयावर फारसा विचार झाला नाही. झाला असला तरी त्याला संशोधनाच्या चौकटीत बसवले गेले नाही. त्यामुळे जे संदर्भग्रंथ याच्या अभ्यासासाठी वापरले त्यातून थोडेफार संदर्भ मिळाले त्याचा आधार घेवून हे लेखन केले आहे. प्रस्तुत प्रबंधाची चार प्रकरणात विभागणी केली असून त्या त्या प्रकरणासाठी जे संदर्भ ग्रंथ वापरले आहेत त्यातून कोणता आशय घेतला याचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेतला आहे.

प्रबंधाच्या प्रस्तावना व वृत्तपत्र संकल्पना, वृत्तपत्रांचा इतिहास यासाठी **‘मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास’** हा रा. के. लेले यांचा ग्रंथ उपयुक्त ठरला. यात भारतात वृत्तपत्रांचा उदय कसा झाला या पासून आजपर्यंतच्या वृत्तपत्रातील स्थित्यंतराचा इतिहास मांडला आहे.

‘वृत्तपत्रविद्या’ हे प्रसन्नकुमार अकलूजकर यांचे पुस्तक घेतले. वृत्तपत्रांची निर्मिती, मुद्रण, वृत्तपत्रांची मांडणी, अग्रलेख हा आशय संदर्भाला घेतला.

‘समाजसंवाद’ डॉ. सुभाषचंद्र अक्कोळे यांच्या पुस्तकातून त्यांचे विविध अग्रलेख संदर्भासाठी उपयुक्त ठरले.

‘केसरीतील निवडक निबंध’ हे गोपाळ गणेश आगरकर यांचे पुस्तक लोकमान्य टिळकांच्या अग्रलेखांचे स्वरूप, त्यातील विषय याचा संदर्भ घेण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

‘संपादकाचे जीवनस्वप्न’ हे द्वा.भ. कर्णिक यांचे पुस्तक वृत्तपत्राचे पहिले पान, बातम्यांचे संपादन, विविध सदरे यांच्या माहितीसाठी उपयोगी ठरले. यातील कुमार केतकरांचे ‘संपादन दैनिकाचे’ ही प्रस्तावना अतिशय महत्त्वाची वाटली.

‘सांस्कृतिक महाराष्ट्र भाग१’ या मधु मंगेश कर्णिक यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकातील वृत्तपत्र व नियतकालिके या संबंधीचे प्रकरण वृत्तपत्रांची स्थित्यंतरे समजण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

‘पत्रकारिता मार्गदर्शक’ व **‘पावले पत्रकारितेची’** ही दोन्ही एस.के.कुलकर्णी यांची पुस्तके वृत्तपत्रांची जबाबदारी, आचारसंहिता, परिपूर्ण वृत्तपत्र कसे असते या विषयाच्या दृष्टिने मार्गदर्शक ठरली. यातील वार्ता आणि वार्तामूल्य, वृत्तपत्रसंपादन, व्यावसायिक लिखाण हे मुद्देही विवेचनात उपयुक्त ठरले.

‘**बातमीदारी व वार्ताजगत**’ ही एस.के. कुलकर्णी यांची पुस्तके बातमी, वृत्तपत्रविश्व, बातम्यांचे विषय, जबाबदारीची पत्रकारिता, बातमीदारीचे यश अपयश या विषयांसाठी महत्त्वाची ठरली.

‘**टेलिव्हिजन प्रॉडक्शन टेक्नीक्स**’ हे प्रो. गिरीश केमकर यांचे पुस्तक मिडीयामधील बदल व या पार्श्वभूमीवर वृत्तपत्रांचे बदलते रूप यांची तुलना करण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

‘**निबंधकार टिळक**’ हे न.चिं.केळकर यांचे पुस्तक केसरी व लोकमान्यांचे लेखन, वृत्तपत्र व्यवसायाचा आधार कसे ठरले याच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरले.

‘**लो.टिळक यांचे चरित्र**’ हे न.चिं.केळकर यांचे पुस्तक लो.टिळकांचे व्यक्तिमत्त्व व वृत्तपत्रीय कार्य याच्या विवेचनासाठी महत्त्वाचे ठरले.

‘**वृत्तमिमांसा**’ हे न.चिं.केळकर यांचे पुस्तक वृत्तपत्रातील वृत्तलेखन कौशल्याबाबत विवेचन करणारे असून संदर्भाला उपयुक्त ठरले.

‘**मराठीतील नभोवाणी पत्रकारिता**’ या पुरूषोत्तम कोर्डे यांच्या पुस्तकाचा वृत्तपत्र व नभोवाणी यांची तुलना करण्यासाठी उपयोग झाला.

‘**पत्रकारिता झूठा सपना कडवा सच**’ या राकेश कोहरवाल यांच्या पुस्तकात बदलत्या पत्रकारितेचे व पत्रकारितेतील विकृत प्रवृत्तीबद्दलचे विवेचन अतिशय सुंदर आहे. बाजारीकरणाकडे निघालेल्या पत्रकारितेबद्दलचे विचार मांडणारी त्यांची प्रस्तावना विवेचनाला उपयुक्त ठरली.

‘**रामदासांची पत्रकारिता**’ हे गजानन खोले यांचे पुस्तक पूर्वीच्या पत्रकारितेचे स्वरूप व पत्रकारितेची प्राचीनता या गोष्टीमुळे वाचनीय ठरले.

‘**आकांक्षा पत्रकारितेच्या**’ हे स.गा.गर्गे यांचे पुस्तक पत्रकारितेकडून वाचकांच्या व पत्रकारांकडून वृत्तपत्राच्या कोणत्या अपेक्षा आहेत याच्या विवेचनासाठी मार्गदर्शक ठरले.

‘**पत्रकारिता विचार व व्यवहार**’ या पुस्तकात सुधाकर गव्हाणे यांनी पत्रकारिता म्हणजेच वृत्तपत्रे आदर्श व व्यवहाराचा योग्य मेळ घालणारी कशी असावीत व याचे विवेचन केले आहे. वृत्तपत्रांकडून केल्या जाणाऱ्या अपेक्षा मांडताना हे विवेचन उपयुक्त ठरले.

‘**मिडियालेखन आणि प्रिंट पत्रकारिता**’ या डॉ. यू.सी.गुप्ता यांच्या पुस्तकातील आधुनिक पत्रकारिता व संपादन कला या दोन प्रकरणांचा वृत्तपत्रांची बदलती भूमिका या विषयाच्या विवेचनात उपयोग झाला.

‘व्यवहारिक पत्रकारिता’ या डॉ.यू.सी.गुप्ता यांच्या पुस्तकातील ‘पत्रकारिताके विविध रूप’ हे प्रकरण बदलत्या वृत्तपत्राची भूमिका तसेच पत्रकारितेची आचार संहिता याच्या विवेचनासाठी उपयोगी ठरले.

‘संपादन’ हे अरविंद गोखले यांचे पुस्तक संपादनकलेतील बदल, संपादनशास्त्र व तंत्र, वृत्तपत्र संपादकाची जबाबदारी, भूमिका इ.गोष्टीचे बहुमोल विवेचन करणारे असल्याने त्याचाही संदर्भ म्हणून उपयोग झाला.

‘पत्रकारिता विद्या’ हे किरण गोखले यांचे पुस्तक, त्याची प्रस्तावना, पत्रकारितेची विविध क्षेत्रे तसेच वृत्तपत्र सृष्टीचे कायदे कानून या विषयांच्या मांडणीसाठी महत्त्वाचे ठरले. त्यातील अरूण साधू यांचा ‘पत्रकारितेचे शिक्षण औपचारिक व अनौपचारिक तसेच वृत्तपत्रांचे मुद्रण, मांडणी, सजावट हा दत्तात्रय पाडेकरांचा लेख संदर्भासाठी महत्त्वाचा ठरला.

‘पत्रकारितेचा सन्मान’ या ल.न.गोखले यांच्या पुस्तकात पत्रकारिता हे लोकत्रत कसे आहे व यासाठी कोणत्या आचारसंहितेचे पालन पत्रकारांनी केले पाहिजे याचे विवेचन आहे. वृत्तपत्रांकडून सर्वसामान्यांच्या अपेक्षांचे प्रतिबिंब यात जाणवते.

‘माध्यम, पत्रकारिता आणि आपण’ या डॉ.श्रीपाद जोशी यांच्या पुस्तकात माध्यमांचा प्रभाव, समाज व पत्रकारिता, भाषिक वृत्तपत्रांच्या समस्या व पत्रकारितेचे उत्तरदायित्व काय आहे या विषयांचे उत्कृष्ट विवेचन केले आहे. प्रबंध विषयात याचा उपयोग झाला आहे. माध्यमांची नीतीमत्ता आणि नभोवाणी’ या पुस्तकातील सर्वच विवेचनाचा प्रबंध विवेचनात उपयोग झाला आहे. या संदर्भात श्रीपाद जोशी यांनी केलेले विवेचन निश्चितच मौलिक व चिंतनीय आहे.

‘नभोवाणी व दूरचित्रवाणी’ या प्रसाद नामजोशी यांच्या वृत्तपत्रविद्या अभ्यासक्रमात नेमलेल्या पुस्तकाचा तुलनेसाठी उपयोग झाला आहे.

‘वृत्तपत्र आणि कायदा’ या वैजयंती जोशी यांच्या पुस्तकात वृत्तपत्रीय कायदाबद्दल केलेले विवेचन मार्गदर्शक ठरले आहे.

‘वृत्तपत्रांचा इतिहास’ या वि.कृ.जोशी यांच्या पुस्तकाचा वृत्तपत्रांची बदलती रूपे अभ्यासण्यासाठी उपयोग झाला आहे.

‘जागतिकीकरण आणि भारतीय प्रसारमाध्यमे विचारमंथन’ या विद्याधर ताटे संपादित पुस्तकातले बापूसाहेब पुजारी, मा.अच्युतानंद मिश्र, मा.सच्चिदानंद जोशी, चं.प.भिशीकर, मा.डॉ.दिपक टिळक, मा.अरविंद गोखले, कुमार केतकर, प्रतापसिंह जाधव या सर्वांचेच व्याख्यानमालेतील निबंध हा या

प्रबंधाचा आधारस्तंभ ठरला आहे. भारतीय पत्रकारितेची विश्वासाहता, वृत्तपत्रातील स्पर्धा, वैचारिकता, विश्वासाहता व वृत्तपत्रांपुढील आव्हाने यावर उत्कृष्ट विवेचन यात केले आहे.

‘हिंदी पत्रकारिता’ या डॉ. माया त्रिपाठी यांच्या पुस्तकातील सामाजिक न्याय और भाषाका सवाल हे प्रकरण संदर्भासाठी महत्त्वाचे ठरले आहे.

डॉ.दिपक टिळक यांचे ‘न्यूजपेपर मॅनेजमेंट’ हे पुस्तक वृत्तपत्र व्यवसायात व्यवसाय म्हणून कोणत्या अडचणी येतात व वृत्तपत्राचे व्यावसायिकरण का झाले आहे याचे विवेचन करताना उपयोगी पडले.

‘चित्रपट, दूरदर्शन:माध्यमांचे अवलोकन’ हे वैशाली दिवाकर यांचे पुस्तक वृत्तपत्र व अन्य माध्यमांच्या तुलनेच्या दृष्टीने वाचनीय ठरले आहे.

‘मराठी पत्रकारिता’ हे ए.व्ही.देशपांडे व **‘वृत्तविद्येचे अंतरंग’** हे शं.ह.देशपांडे यांचे पुस्तक मराठी पत्रकारितेचे स्वरूप, वृत्तपत्रविद्येचे स्वरूप, समस्या, वास्तव या विषयांसाठी संदर्भ म्हणून वाचनीय ठरले.

‘मराठी नियतकालिकांचा वाङ्मयीन इतिहास’ या डॉ.उषा देशमुख यांच्या पुस्तकाचा थोडाफार उपयोग झाला.

‘पत्रकार’ हे ज.पा.देशमुख यांचे पुस्तक वृत्तपत्र व पत्रकार यांच्यातील सहसंबंध अभ्यासण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

‘वृत्तपत्र कसे चालते?’ हे ही त्यांचे पुस्तक वृत्तपत्रांच्या अडचणी, समस्या व कामकाज याचे मार्गदर्शन करणारे आहे.

‘उपसंपादकाचा सोबती’ व **‘पत्रकारितेची मूलतत्त्वे’** ही सुधाकर पवार यांची पुस्तके बदलत्या पत्रकारितेवर पर्यायाने वृत्तपत्र स्वरूपावर प्रकाश टाकणारी ठरली.

‘पत्रकारितेची मूलतत्त्वे’ प्र. ना. परांजपे यांचे पुस्तक वृत्तपत्रव्यवसायाचा आत्मा काय आहे याबाबत मार्गदर्शक ठरले.

‘काळातील निवडक निबंध’ या शि. म. परांजपे यांच्या पुस्तकाला रा.श्री.जोगांनी लिहलेली प्रस्तावना अभ्यासपूर्ण व संदर्भाला उपयुक्त ठरली.

‘पत्रकारिताके विविध आयाम, मिडीयालेखन और संपादनकला’ ही प्रसाद गोविंद व अनुपम पाण्डेय यांची पुस्तके व त्यातील संपादनकला, व्यवस्थापन व संपादकीय कार्य हे लेख शिवाय वृत्तपत्रांचे बाजारीकरण भारतीय वृत्तपत्रांची सद्यस्थिती’ इ.लेख संदर्भ म्हणून वापरता आले.

‘पत्रकारिता व माहितीचा अधिकार हे डॉ.प्रताप पाटील यांनी संपादित केलेले पुस्तक अभ्यासनीय आहे.

‘पत्रकारिताका अवलोकन’ हे एन.सी.पंताचे पुस्तक स्वातंत्र्योत्तर पत्रकारितेचे स्वरूप अभ्यासण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

‘मिडीयाके पचास वर्ष या प्रेमचंद्र पातंजलि यांच्या पुस्तकातील प्रभाष जोशी, डॉ.नंदकिशोर त्रिखा, अच्युतानंद मिश्र, राहूल देव, बालमुकुंद सिन्हा, कृष्णाकिशोर पाण्डेय, बीजेंद्र कुमार व डॉ.सुरेश शर्मा यांचे लेख अत्यंत उपयुक्त ठरले. यात त्यांनी मिडीयाची पन्नास वर्षे, वृत्तपत्र स्वातंत्र्य, परदेशी वृत्तपत्रांची भिती, पत्रकारिता हे मिशन का धंदा? पत्रकाराची स्थिती, सामाजिक न्याय व बातमीपासून मनोरंजनापर्यंत वृत्तपत्रांचा झालेला प्रवास याचे विवेचन आले आहे.

‘मराठी वृत्तपत्रसृष्टी’ या गोपाळ बेणारे यांच्या पुस्तकात वृत्तपत्राच्या बदलत्या स्वरूपाचे विवेचन केले आहे.

‘आगरकरदर्शन’ या कमलाबाई भिडे यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात काही महत्त्वाचे संदर्भ मिळाले आगरकरांची पत्रकारिता कशी होती याचे यात चांगले विवेचन आले आहे.

‘अग्रलेखकार लोकमान्य टिळक’ या डॉ.विश्वास मेहेंदळे यांच्या पुस्तकाचा लोकमान्य टिळकांच्या पत्रकारितेचा अभ्यास करताना चांगला उपयोग झाला.

‘राजकीय प्रबोधन आणि मराठी वृत्तपत्रे’ या डॉ. संगीता मेश्राम यांच्या प्रबंधाचा संदर्भासाठी उपयोग झाला. भारतात वृत्तपत्रांची पायाभरणी कशी झाली व त्यांच्या भूमिका कोणत्या होत्या यांचे विवेचन त्यांच्या पुस्तकात आहे.

‘वृत्तपत्रव्यवसाय’ या माधव मंत्री यांच्या पुस्तकाचा वृत्तपत्रातील जाहिरातींचा परिणाम, वृत्तपत्रे व समाजहित, परदेशातील वृत्तपत्र व्यवसाय या विषयांच्या अभ्यासात उपयोग झाला.

‘पत्रकारिता प्रशिक्षण व जनसंचार, जनसंपर्क एवं विज्ञापन’ या डॉ.सुजाता वर्मा यांच्या पुस्तकात व पत्रकारितेचा अर्थ, स्वरूप, वृत्तपत्रीय लेखन तसेच जनसंपर्क व वृत्तपत्रे या विषयाचे विवेचन आले आहे तेही उपयुक्त ठरले आहे.

‘वृत्तसंकलन, लेखन आणि संपादन’ हे देवेंद्र विस्पुते यांचे पुस्तक वृत्तपत्राची सुरुवात, मांडणी, सजावट या विषयासाठी उपयोगी ठरले.

‘पत्रकारिता और साहित्य या डॉ. शांती विश्वनाथन यांच्या पुस्तकातील पत्रकारिता व साहित्य, वृत्तपत्रांची भाषा या विषयाचे विवेचन उपयुक्त ठरले.

‘प्रकाशन विश्व’ हे मोहन वैद्य यांचे पुस्तक वृत्तपत्र व्यवसायातील बारकावे अभ्यासण्यासाठी उपयुक्त ठरले.

‘आधुनिक पत्रकारिता-एक नजर’ या बेला रानी शर्मा यांच्या पुस्तकात वृत्तपत्रात संपादनाचे महत्त्व, आचारसंहिता, त्यांचे अधिकार व स्वामित्व या विषयावर विचारमंथन केले आहे.

‘वृत्तपत्रविद्या’ या बा.दो. सातोस्कर यांच्या पुस्तकांत वृत्तपत्र व्यवसायासंबंधी विवेचन केले आहे.

‘बदलती पत्रकारिता - गिरते मुल्य’ या निशांत सिंह यांच्या पुस्तकात पत्रकारितेतील झालेल्या स्तित्यंतराबद्दल व वृत्तपत्राच्या गुन्हेगारीकरणाकडे होणाऱ्या वाटचालीबद्दल मार्मिक विचार मांडले आहेत.

‘माध्यमवेध’ या संजय गवई यांच्या पुस्तकात प्रसारमाध्यमे कशी बदलत चालली आहेत, वृत्तपत्रांचे बाजारीकरण कसे होत चालले आहे याचे विवेचन केले आहे.

‘मराठी वृत्तपत्र व्यवसाय’ - मा कृ.शिंदे यांच्या पुस्तकात मराठी वृत्तपत्रव्यवसायाची वाटचाल कशी झाली यावर लिहले आहे.

या शिवाय ‘चाणक्यनिती - भाग १ ते ४’ यातील कांही संदर्भ यात घेतले आहेत.

वरील सर्व पुस्तके संदर्भ ग्रंथमहणून कमी अधिक प्रमाणात उपयुक्त ठरली आहेत. याशिवाय वृत्तपत्रव्यवस्थापन (संपा. अभय कुलकर्णी), मुद्रित माध्यमासाठी लेखनकौशल्ये, लेखनाचे विविध आकृतीबंध (संपा. रमेश वरखेडे) या पाठ्यपुस्तकांचीही संदर्भासाठी बहुमोल उपयोग झाला आहे.

यानंतर विकसीत भारत पत्रकारकी भूमिका-२००४’ ‘ साधना ऑक्टो २००७, डिसे २००५ व डिसे. २०११, नवभारत नोव्हेंबर २०११, हिंदुस्थान समाचार नवोत्थान अंक २००३, सत्याग्रही

विचारधारा फेब्रु २००७ ते २०१०, महाराष्ट्र इतिहास परिषद शोधनिबंध संग्रह २००९, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती. जानेवारी २०११ या मासिकांचा अत्यंत महत्वपूर्ण संदर्भ म्हणून उपयोग झाला आहे.

याशिवाय 'केसरी शताब्दी, विशेषांक - १९८१, 'केसरी १२५ वर्षाची व्रतस्थ वाटचाल - २००६ या विशेषांकाचा या प्रबंधातील महत्वाचा संदर्भ म्हणून उपयोग झाला आहे.

व्यंकटराव हायस्कूल येथील गोपाळ गजानन कुलकर्णी यांच्या लघुसंशोधन प्रबंधाचा व कृतिसंशोधनाचा यातील संशोधन पध्दती या प्रकरणासाठी उपयोग झाला आहे.

या व्यतिरिक्त वृत्तपत्रात येणारे विविध लेख, बातम्यांची कात्रणे, चर्चासत्रातील शोधनिबंध यांचाही संदर्भासाठी वापर केला आहे. या लेखांची छायांकित प्रत परिशिष्टात जोडली आहे.

वरील सर्व संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेवून प्रबंधाचे लेखन केले आहे. असे असले तरी प्रबंधाच्या विषया संदर्भात असे जाणिवपुर्वक केलेले लेखन उपलब्ध झाले नाही. प्रबंधाचा विषय नविन व पूर्वी चर्चिला गेला नसल्याने वरील ग्रंथाचे वाचन करून त्यातून मिळालेला विचार कणिकातून, मतमतांतरातून, प्रश्नावल्या, मुलाखती यातील चर्चेतून जे कांही विचार मांडले ते एकसंधपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या संशोधनाचा आवाका निश्चितच प्रचंड आहे. परदेशात या विषयावर बरेच विवेचन झाले आहे. मात्र आपल्याकडे हा अभ्यास केवळ टी.आर.पी. मिळवण्यापुरता मर्यादित झाला आहे. त्यामुळे भावी अभ्यासकांना यात बरेच काही करण्यासारखे आहे.